

Άγιος Λουκάς Καρπάθου Ένα βυζαντινό ξωκλήσι-αποκάλυψη

της Κάλλης Γουργιώτου

Αρχείο της Πολιτιστικής Εταιρείας Πανόραμα aran.gr

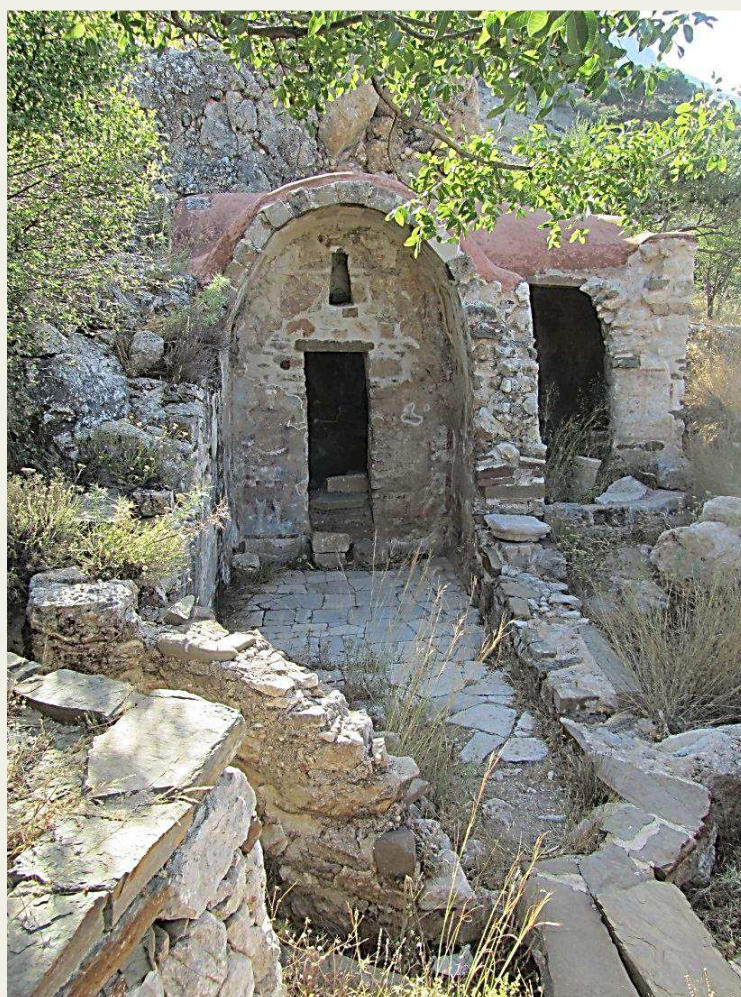
Αγκάθια-πυροτεχνήματα της στέρφας γης

Μας περίμενε σε μια από τις τελευταίες, τις άπειρες στροφές του δρόμου που οδηγεί βόρεια από την πρωτεύουσα της Καρπάθου, τα Πηγάδια, προς την πιο όμορφη ίσως παραλία του νησιού, τα Άπελλα. Η απόσταση από την πρωτεύουσα 20 χιλιόμετρα. Κουρνιασμένο στα ριζά ενός μεγάλου, όρθιου, βράχου μέσα σ' ένα τοπίο εκπληκτικής ομορφιάς, με απότομες πλαγιές κατάφυτες από πεύκα, που έφθαναν μέχρι την θάλασσα, ένα μικρό περίεργο ξωκλήσι, που ίσα-ίσα διακρινόταν από την θολωτή, κόκκινη στέγη του. Ήταν αδύνατο ν' αντισταθούμε στον πειρασμό να το επισκεφθούμε. Το μπάνιο μπορούσε να περιμένει.

Και η περιέργειά μας ανταμείφθηκε πλουσιοπάροχα. Ευωδιά από πεύκο, θυμάρι και αλισφακιά μας κατέκλυσαν μόλις βγήκαμε από το αυτοκίνητο. Η μοναδική ευωδιά της φρυγμένης ελληνικής γης, το καλοκαίρι. Μόλις φθάσαμε στο επίπεδο του εξωκλήσιου διαπιστώσαμε ότι είναι ένα μικρό, τελείως απλό εξωτερικά κτίσμα, στεγασμένο από μια θολωτή στέγη, και κτισμένο στη βάση ενός μεγάλου γκρίζου βράχου. Το δάπεδο στο σημερινό του προαύλιο είναι στρωμένο με ωραία λειασμένες πέτρες, ενώ τα ερείπια των τοίχων στη βορεινή πλευρά του προαυλίου, με ορισμένα σπαράγματα τοιχογραφιών, δίνουν την εντύπωση ότι θα πρέπει να υπήρχε στον χώρο αυτόν ένας νάρθηκας που είχε καταρρεύσει.

Το εξωκλήσι κουρνιασμένο στα ριζά του βράχου

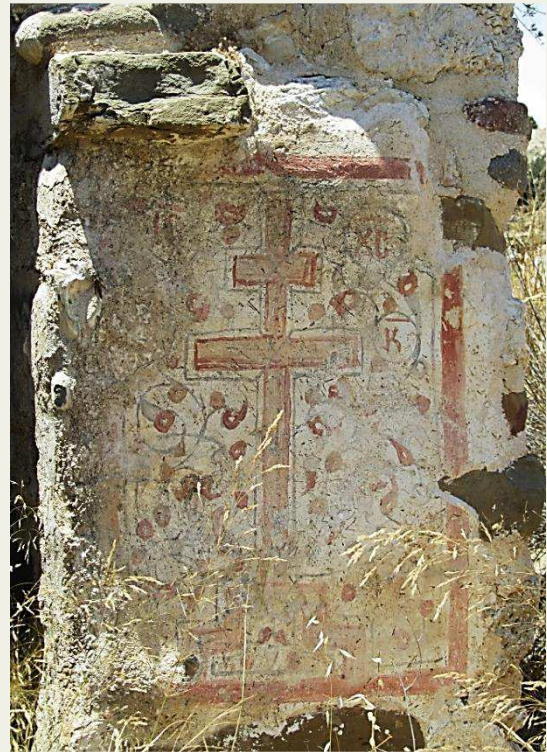
Το προαύλιο-εξωνάρθηκας

Ένα χέρι μετέωρο: σπάραγμα τοιχογραφίας στον τοίχο του εξωνάρθηκα

Στην ανατολική πλευρά του εξωτερικού τοίχου του ναΐσκου είναι ζωγραφισμένος ένας μεγάλος, κόκκινος, βυζαντινός, πατριαρχικός σταυρός, διακοσμημένος με πλοχμούς. Αυτός ο τύπος του σταυρού, που εμφανίστηκε στο Βυζάντιο κατά τον 9^ο αιώνα, δεν ήταν μόνο θρησκευτικό σύμβολο, αλλά και πολιτικό. Το χρησιμοποιούσαν δικαστικοί υπάλληλοι και ιερωμένοι. Μήπως η παρουσία αυτού του συγκεκριμένου σταυρού είχε σχέση με τον κτήτορα του ναού;

Ακριβώς δίπλα στον ναό υπάρχει ένας τάφος καλυμμένος από πέτρες, με μοναδικό του σήμα έναν πέτρινο σταυρό. Κανένα άλλο στοιχείο δεν υπήρχε για την ταυτότητα του νεκρού.

Η μικρή είσοδος του ναού ήταν ορθάνοιχτη. Στον τοίχο δίπλα στην είσοδο είναι ζωγραφισμένος με ζωηρά χρώματα, που διατηρούν ακόμα την ζωντανιά τους, ένας άγιος. Η επιγραφή που θα μας διαφώτιζε έλειπε, αλλά η στρατιωτική του περιβολή και η θέση όπου είχε ζωγραφιστεί σήμαιναν, πιθανόν, ότι αυτός πρέπει να είναι ο προστάτης-άγιος εδώ.

Στρατιωτικός άγιος, ο μόνος πια φρουρός του ερημοκλησιού

Η πραγματική όμως έκπληξη μας περίμενε μόλις διαβήκαμε το κατώφλι. Μπήκαμε σκυφοί, λόγω της χαμηλής εισόδου, και σηκώνοντας το κεφάλι μείναμε κατάπληκτοι. Το εσωτερικό του μικρού, μακρόστενου χώρου –που όπως αποδείχθηκε ήταν ο αρχικός εσωνάρθηκας– στεγάζεται από έναν ημικυλινδρικό θόλο και είναι κατάγραφο από υπέροχες τοιχογραφίες! Μορφές εκφραστικές και παραστάσεις με χρώματα έντονα, σαν να έγιναν χθες, γεμίζουν τους τοίχους και τη θολωτή στέγη.

Ακριβώς απέναντι από την είσοδο, η επιβλητική, ολόσωμη μορφή του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή και δίπλα της σπαράγματα της Βάπτισης, όπου υπάρχει η μορφή του Αγίου Ιωάννη για δεύτερη φορά. Στην καμπύλη στέγη εικονίζονται η Βαΐοφόρος, το θαύμα της Έγερσης του παραλυτικού και του Γάμου στην Κανά και ένα ακόμα θαύμα, άγνωστο σ' εμάς, το εν Χώναις θαύμα. Σε μια αβαθή κόγχη του δυτικού τοίχου ο Άγιος Γεώργιος έφιππος, με την ασυνήθιστη επιγραφή: Άγιος Γεώργιος ο Καππαδόκης.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής μας υποδέχεται

Η κατάγραφη καμαροειδής στέγη του εσωνάρθηκα

Ο συνδυασμός και η ένταση των χρωμάτων είναι εντυπωσιακά. Αλλά ακόμα πιο εντυπωσιακές είναι οι εκφραστικές, γεμάτες γλυκύτητα, φυσιογνωμίες του

Χριστού και της Παναγίας στον Γάμο στην Κανά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν επίσης οι μορφές και η ρεαλιστική κίνηση του αγγέλου στο εν Χώναις θαύμα. Αλλά κι ο υψηλόκορμος κι επιβλητικός Βαπτιστής, που καλύπτει μian επιφάνεια η οποία φθάνει σχεδόν μέχρι την οροφή, είναι εξίσου εντυπωσιακός. Κυρίως όπως τον αντικρίζεις απέναντί σου μόλις εισέλθεις στον χώρο.

Το θαύμα στην Κανά (στην θολοσκέπαστη οροφή). Πάνω: όλη η σκηνή με τα μεγάλα πιθάρια στα δεξιά. Κάτω: οι υπέροχες μορφές του Χριστού και της Παναγίας.

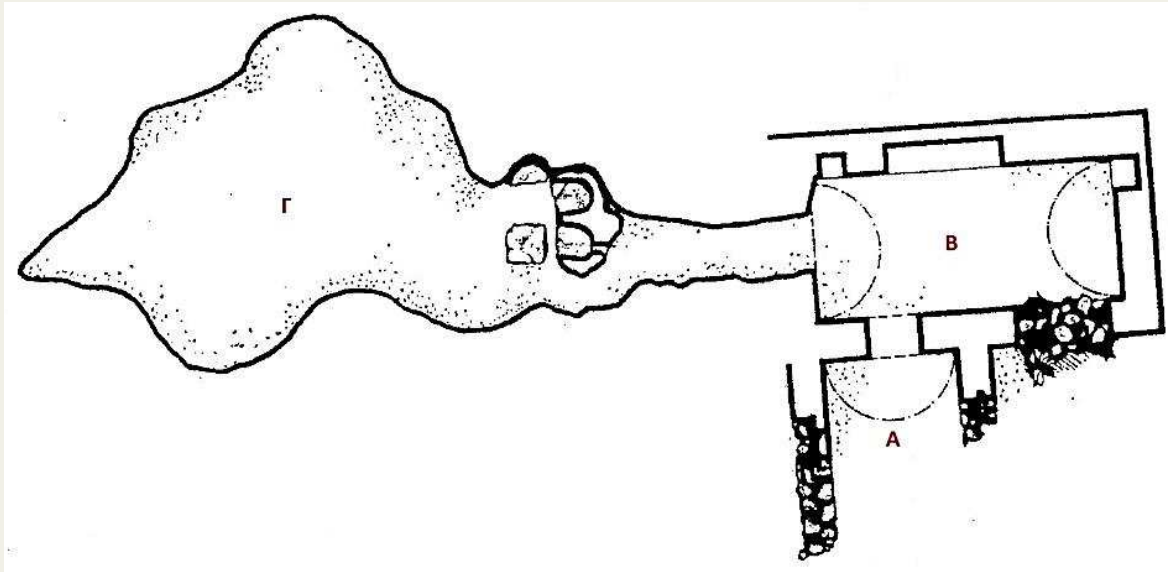
Κι ενώ περιεργαζόμεσταν έκθαμβοι τις θαυμάσιες τοιχογραφίες, διαπιστώσαμε ότι ο χώρος όπου βρισκόμασταν συνεχιζόταν, μέσα από ένα μικρό άνοιγμα, σε μια σπηλιά. Η μια έκπληξη διαδεχόταν την άλλη! Στον τοίχο που χώριζε τον πρόναο από την σπηλιά εικονίζονται δύο άγιοι, που με το αριστερό χέρι κρατούν το Ευαγγέλιο και με το δεξί ευλογούν. Οι επιγραφές δεν διακρίνονται, αλλά θεωρήσαμε ότι θα πρέπει να είναι ιεράρχες.

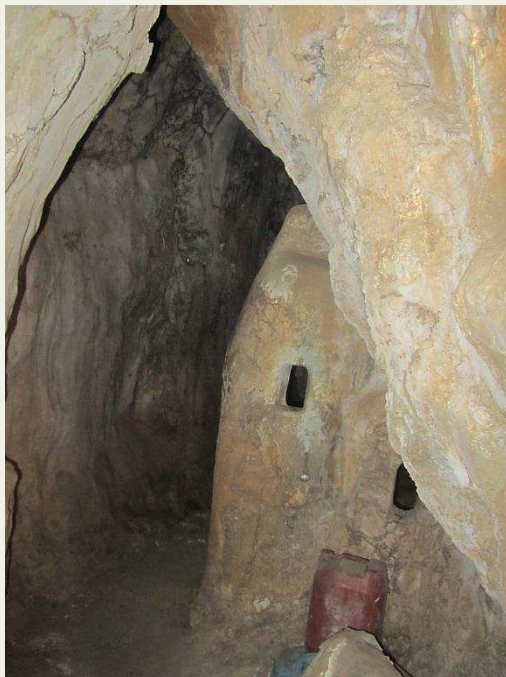
Δύο άγιοι (ιεράρχες;) πάνω από την είσοδο της σπηλιάς

Στην είσοδο της σπηλιάς υπάρχουν δύο μεγάλοι κωνικοί βράχοι (σταλαγμίτες;) που θύμιζαν Καππαδοκία. Ακριβώς πίσω τους βρίσκεται η Αγία Τράπεζα, η οποία σχηματίζεται από δύο μαρμάρια, σχεδόν ακατέργαστα, επίκρανα (δηλαδή απολήξεις των τετράγωνων πεσσών που στηρίζουν έναν θόλο, αντίστοιχα με τα κιονόκρανα στους κίονες). Προφανώς, αυτή η φυσική κοιλότητα αποτελούσε τον κυρίως ναό και το Ιερό.

Το φως στο εσωτερικό ήταν λιγοστό. Ένας φακός μας επέτρεψε να δούμε ότι τα τοιχώματα ήταν ασβεστωμένα και δεν διακρίνονταν παρά ελάχιστα ίχνη τοιχογραφιών. Στο βάθος, ανάμεσα στα βράχια, αναβλύζει ακόμα αγίασμα, που πιθανόν αποτέλεσε την κύρια αιτία για το χτίσιμο αυτής της εκπληκτικής εκκλησούλας.

Κατατομή του σπηλαίου-εκκλησίας. Α: εξωνάρθηκας Β: εσωνάρθηκας Γ: κυρίως ναός
(Ν. Μουτσόπουλος: *Κάρπαθος. Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας*)

Η είσοδος της σπηλιάς-κυρίως ναού

Η Αγία Τράπεζα

Μετά από πολλή ώρα καταφέραμε να λύσουμε τα μάγια και να φύγουμε από αυτό το εξωκκλήσι-έργο τέχνης, που αναπάντεχα συναντήσαμε στον δρόμο μας. Η περιέργειά μας μεγάλη.

Ποιο ήταν άραγε αυτό το ερημοκκλήσι, το ξεχασμένο στην άκρη του επαρχιακού δρόμου της Καρπάθου, το ορθάνοιχτο στους περαστικούς και τους ανέμους, που φαινόταν ότι κουβαλούσε στις πλάτες του ιστορία αιώνων; Πόσο παλιό ήταν; Μήπως ήταν βυζαντινό; Σε ποιόν άγιο ήταν αφιερωμένο; Για ποιό λόγο χτίστηκε σ' αυτό το απομονωμένο σημείο της Καρπάθου; Ήταν

γνωστός ο κτήτοράς του; Είχε άραγε κάποια σχέση με την Καππαδοκία, όπως πιθανόν υπονοούσε η τοιχογραφία του αγίου με την επιγραφή «Άγιος Γεώργιος ο Καππαδόκης»; Υπήρχε κάποια εξήγηση γι' αυτήν την πλούσια αγιογράφηση σ' ένα τόσο απομακρυσμένο τόπο λατρείας;

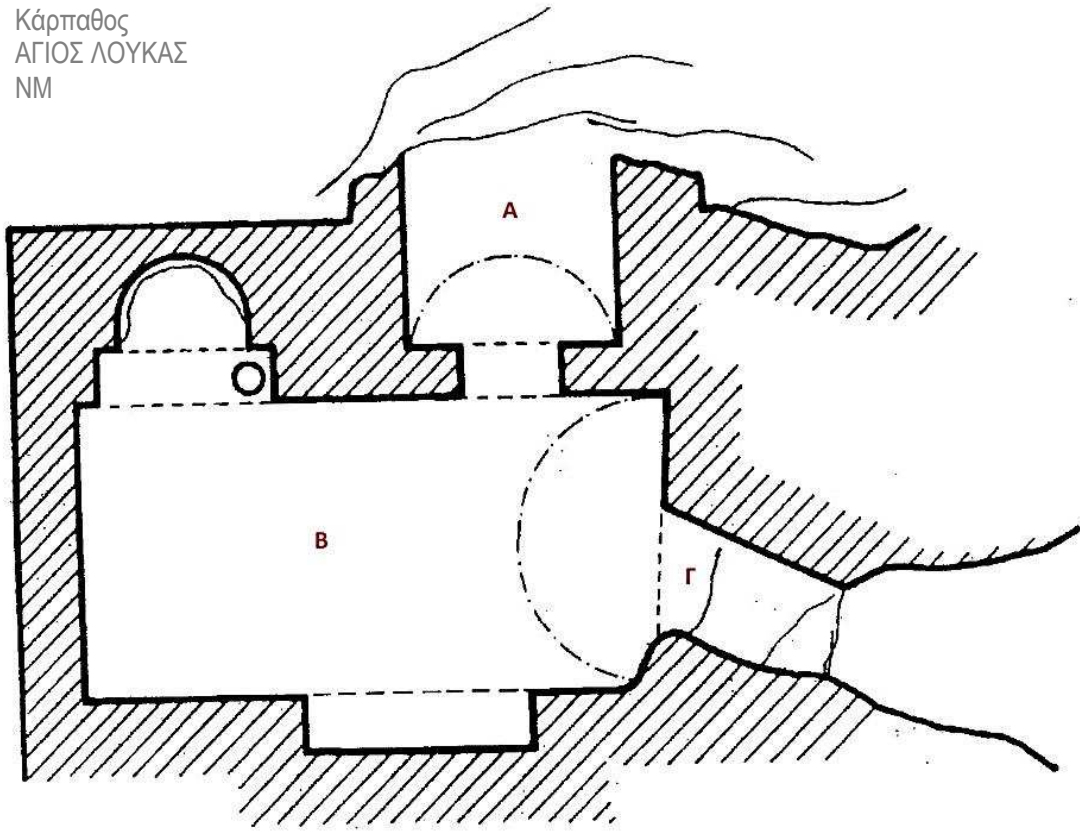
Η προσπάθεια να βρω κάποια στοιχεία στην Βιβλιοθήκη της Μητρόπολης Καρπάθου απέτυχε. Η καλοκαιρινή ραστώνη είχε καταλάβει φαίνεται και την Βιβλιοθήκη. Αντίθετα, ο φύλακας του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρπάθου με βοήθησε με ενθουσιασμό στη συλλογή σχετικών πληροφοριών. Η αναζήτηση περισσότερων δεδομένων έγινε στις βιβλιοθήκες της Αθήνας, με την επιστροφή μου. Το ταξίδι μπορούσε να συνεχισθεί νοερά.

Αυτή, λοιπόν, η εκκλησούλα, η χτισμένη μέσα σε φυσική σπηλιά, είναι αφιερωμένη στον Άγιο Λουκά τον Ευαγγελιστή και γιορτάζει στις 18 Οκτωβρίου. Φαίνεται ότι ανέκαθεν ήταν εξωκλήσι, δεδομένου ότι δεν έχει βρεθεί στην περιοχή κανένα ίχνος κατοίκησης. Υπάγεται στο χωριό Απέρι, που βρίσκεται 12 χιλιόμετρα νοτιότερα. Ας σημειωθεί ότι το Απέρι ήταν μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα η πρωτεύουσα της Καρπάθου και είναι ακόμα και σήμερα η έδρα της Μητρόπολης Καρπάθου και Κάσου.

Πότε χτίστηκε ο Άγιος Λουκάς;

Η χρονολόγηση των παλαιών εκκλησιών βασίζεται συνήθως στα αρχιτεκτονικά τους στοιχεία, όταν βέβαια λείπουν οι κτητορικές επιγραφές. Στην Κάρπαθο όμως, από τα μέσα του 9^{ου} αιώνα, εμφανίζεται μια νέα μορφή εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Ανεγείρονται μικρές, ταπεινές, μονόχωρες εκκλησίες, οι οποίες είναι καμαροσκέπαστες και συχνά είναι ιδιωτικές. Δεν έχουν κανέναν πλίνθινο διάκοσμο και είναι έντονη η πενιχρότητα των οικοδομικών μέσων. Σε αντίθεση με την αρχιτεκτονική τους απλότητα, οι εσωτερικές τους επιφάνειες καλύπτονται με τοιχογραφίες, πολλές από τις οποίες έχουν γίνει από καλούς λαϊκούς αγιογράφους. Λόγω της εξαιρετικής τους απλότητας και της έλλειψης ειδικών αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών, τα περισσότερα από αυτά τα ναΐδρια δεν είναι σε θέση να δώσουν πληροφορίες για την χρονολόγησή τους. Αντίθετα, οι συνήθως πλούσιες τοιχογραφίες τους παρέχουν αρκετά στοιχεία. Επομένως, η χρονολόγηση όλων αυτών των μικρών εκκλησιών της Καρπάθου βασίζεται, κατά κανόνα, στον εικονογραφικό τους διάκοσμο.

Κάρπαθος
ΑΓΙΟΣ ΛΟΥΚΑΣ
NM

Κάτοψη του εσωνάρθηκα του σπηλαιού-ναού του Αγίου Λουκά. Α: εξωνάρθηκας Β: εσωνάρθηκας Γ: είσοδος σπηλαιού (Ν. Μουτσόπουλος: Κάρπαθος)

Το κόκκινο σκαρί αρμενίζει στους αιώνες

Ιστορικό πλαίσιο

Σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές, οι τοιχογραφίες του Αγίου Λουκά θα πρέπει να έγιναν το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, τον καιρό δηλαδή των πρώτων Παλαιολόγων. Εκείνη την εποχή και μέχρι το 1282, οπότε την κατέλαβαν οι Γενουάτες, την Κάρπαθο διοικούσαν οι αδελφοί Λέων και Ιωάννης Γαβαλάς. Ήταν γόνοι παλαιάς αρχοντικής οικογένειας της Κωνσταντινούπολης, που είχε εγκατασταθεί στην Κρήτη τον 11^ο αιώνα, και είχαν, επίσης, υπό την κυριαρχία τους την Ρόδο. Οι Γαβαλάδες, άλλοτε δρούσαν ανεξάρτητα και άλλοτε εν ονόματι του αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Όπως είναι, όμως, γνωστό, στο πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα, οι εξόριστοι αυτοκράτορες είχαν ως έδρα τους την Νίκαια της μικρασιατικής Βιθυνίας (από το 1204, κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, μέχρι το 1261). Όταν, το 1261, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ανακατέλαβε την Πόλη, η αυτοκρατορική αυλή επέστρεψε στην βυζαντινή πρωτεύουσα.

Λόγω της καίριας γεωπολιτικής της θέσης στο Αιγαίο, η Κάρπαθος, το δεύτερο σε μέγεθος νησί της Δωδεκανήσου, φαίνεται ότι αποτέλεσε στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της κομβικό σημείο για το πέρασμα από την Ανατολή στη Δύση και αντίστροφα. Ειδικά δε από τον 11^ο-12^ο αιώνα το νησί και όλη η γύρω περιοχή βρέθηκαν στο κέντρο ενός εμπορικού πυρετού, με πρωταγωνιστές τους Βενετούς και τους Γενουάτες. Και όχι μόνον. Γύρω στα 1185, ο Ανδalousιανός αξιωματούχος και συγγραφέας Ιμπν Τζουμπαΐρ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο αραβικός στόλος, που έπλεε μεταξύ Συρίας και Ισπανίας, χρησιμοποιούσε την Κάρπαθο ως σταθμό ανεφοδιασμού. Άλλοι ερευνητές διαπίστωσαν ότι ο πληθυσμός του νησιού αυξήθηκε σημαντικά τον 11^ο και, κυρίως, τον 12^ο αιώνα. Οφειλόταν αυτό άραγε στην οικονομική άνθιση, που φαίνεται ότι υπήρχε στην Κάρπαθο εκείνη την εποχή ή έπαιξαν ρόλο και άλλοι παράγοντες; Όπως αναφέρουν πολλοί ιστορικοί, μετά το 1071, δηλαδή μετά το Μαντζικέρτ, όταν ο βυζαντινός στρατός νικήθηκε από τους Σελτζούκους Τούρκους στα βάθη της σημερινής Ανατολικής Ανατολίας (στην Τουρκία), οι ανατολικές επαρχίες της Μικράς Ασίας κατακλύσθηκαν από Τουρκομάνους και Κούρδους αποίκους. Αυτό είχε ως συνέπεια караβάνια ολόκληρα προσφύγων από την Καππαδοκία και την βόρεια Συρία να μετακινηθούν δυτικά και να καταφύγουν στα παράλια της Μικράς Ασίας, στην Κύπρο, στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου. Τι τραγική σύμπτωση να επαναλαμβάνεται το φαινόμενο αυτό στις μέρες μας, με τα κύματα των απελπισμένων προσφύγων από την Ανατολή να φθάνουν και πάλι στα νησιά μας!

Έφθασαν άραγε και στην Κάρπαθο, εκείνη την εποχή ή αργότερα, πρόσφυγες από την Καππαδοκία; Παρά την διερεύνηση της προσηϊτής σ' εμένα βιβλιογραφίας, δεν κατόρθωσα να το τεκμηριώσω. Μου είχε φανεί γοητευτική η υπόθεση ότι η τοιχογραφία με την επιγραφή «Άγιος Γεώργιος ο Καππαδόκης», ίσως σήμαινε ότι ο κτήτορας του ναού του Αγίου Λουκά, που πιθανώς

είχε χρηματοδοτήσει και την αγιογράφησή του, ή έστω ο αγιογράφος του, είχαν κάποια σχέση με την Καππαδοκία.

Τους πιθανούς δεσμούς της Καρπάθου με την Καππαδοκία ίσως ενισχύει και η ύπαρξη ενός άλλου βυζαντινού ξωκλησιού του 13^{ου} αιώνα, που βρίσκεται στο κέντρο του νησιού και είναι αφιερωμένο στον Άγιο Μάμα. Ο Μάμας είναι και αυτός Καππαδόκης, όπως ο Άγιος Γεώργιος. Ήταν προστάτης των ακριτικών στρατιωτικών ταγμάτων και ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στην πατρίδα του.

Η σχέση βέβαια Καρπάθου-Καππαδοκίας θα μπορούσε να περιορίζεται στην διακίνηση ιδεών και καλλιτεχνικών ρευμάτων από την Μικρά Ασία προς το νησί, κάτι για το οποίο είμαστε βέβαιοι ότι συνέβαινε σε αυτό το σταυροδρόμι του Αρχιπελάγους.

«ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΚΑΠΠΑΔΟΚΗΣ»

Τεχνοτροπία τοιχογραφιών

Η βιβλιογραφία σχετικά με τον Άγιο Λουκά υποστηρίζει ότι, από καλλιτεχνικής άποψης τουλάχιστον, θα πρέπει να υπήρχε σχέση των αγιογράφων που τον ανιστόρησαν με την Μικρά Ασία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στον νάρθηκα του ναού υπάρχουν δύο στρώματα τοιχογραφιών, από τις οποίες σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση εκείνες του δευτέρου στρώματος, δηλαδή του νεότερου. Πιστεύεται, επίσης, ότι δύο ήταν και οι ζωγράφοι που εργάστηκαν στον ναό. Ο πρώτος, πιο συντηρητικός, πρέπει να ζωγράφιζε την Βαΐοφόρο και ίσως τον ολόσωμο Ιωάννη τον Βαπτιστή και τον έφιππο Άγιο Γεώργιο. Τα έργα του είναι πιο σχηματοποιημένα και προεξάρχει η γραμμικότητα, θυμίζοντας έργα της εποχής των Κομνηνών.

Γυναικεία μορφή από την Βαϊοφόρο και ο Ιωάννης ο Βαπτιστής,
έργα του πρώτου αγιογράφου

Ο δεύτερος αγιογράφος, στον οποίο αποδίδονται τα θαύματα (ο Γάμος στην Κανά, η Έγερση του παραλυτικού και το εν Χώναις θαύμα του Αρχαγγέλου), είναι πιο εκφραστικός και πιο τολμηρός ως προς την επιλογή των χρωμάτων. Κάποια στοιχεία μάλιστα της τεχνοτροπίας του, όπως η ρεαλιστική έκφραση των προσώπων και η απόδοση του όγκου των σωμάτων με πλαστικότητα, φαίνεται ότι απηχούν τις νεωτεριστικές τάσεις της εποχής. Αυτά τα έργα θα μπορούσαν να θεωρηθούν καλής ποιότητας δείγματα της λεγόμενης μεγάλης ζωγραφικής της Παλαιολόγειας περιόδου, επαρχιακού τύπου, βέβαια.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Λουκά θεωρούνται σημαντικές γιατί σ' αυτές συνυπάρχουν οι δύο καλλιτεχνικές τάσεις που κυριαρχούσαν στην βυζαντινή ζωγραφική τον 13^ο αιώνα. Τον ταραγμένο αυτόν αιώνα –που ξεκίνησε το 1204 με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους και την δημιουργία των τριών ανεξάρτητων βυζαντινών κρατών, μεταξύ των οποίων η Αυτοκρατορία της Νίκαιας, συνεχίστηκε με την ανακατάληψη της Πόλης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1261 και τελείωσε στην δίνη του διχασμού, μετά την αποτυχημένη προσπάθεια επανένωσης των Εκκλησιών–, η θρησκευτική τέχνη για μεγάλο διάστημα δεν είχε ενιαία εξέλιξη. Παρουσιάζονται διάφορες τάσεις, ως αντανάκλαση ίσως αυτής της ρευστής και μεταβατικής εποχής, αλλά και της ανάπτυξης χωριστών κέντρων (όπως η Τραπεζούντα, η Ήπειρος κ.ά.). Κυριαρχούν όμως δύο τάσεις. Η μία είναι πιο συντηρητική και θυμίζει την τέχνη της προγενέστερης εποχής, δηλαδή της εποχής των Κομνηνών, με την απλοποιημένη απόδοση του όγκου των σωμάτων και την κυριαρχία της

γραμματικής οριοθέτησης των χαρακτηριστικών του προσώπου και των πτυχώσεων των ενδυμάτων. Το άλλο ρεύμα είναι πιο προοδευτικό. Η γραμμικότητα υποχωρεί, τα σώματα αρχίζουν να αποκτούν όγκο και υπόσταση, η κίνηση είναι πιο ελεύθερη και οι φυσιογνωμίες γίνονται πιο εκφραστικές, πιο ρεαλιστικές. Η προοδευτική αυτή τάση θα οδηγήσει στην παλαιολόγεια αναγέννηση της βυζαντινής τέχνης.

Η έγερση του παραλυτικού (τοιχογραφία στην θολωτή στέγη)

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί και ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο της εκκλησιαστικής ζωγραφικής των νησιών του Αιγαίου. Παρά την Λατινοκρατία, φαίνεται ότι η δυτική επίδραση στην αγιογραφική τέχνη ήταν περιορισμένη και ότι τα νησιά συνέχισαν να εμπνέονται από τα βυζαντινά καλλιτεχνικά πρότυπα.

Άγιος Λουκάς ή Άγιος Ιωάννης;

Ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν ότι αρχικά ο ναός θα πρέπει να ήταν αφιερωμένος στον Ιωάννη τον Βαπτιστή και ότι αργότερα, άγνωστο πότε, αφιερώθηκε στον Άγιο Λουκά. Και αυτό γιατί ο Ιωάννης εικονίζεται δύο φορές στον νάρθηκα. Μία, ολόσωμος, σε περίοπτη θέση απέναντι από την είσοδο, και μία δεύτερη στην Βάπτιση. Επιπλέον, συνηθιζόταν για εκκλησίες που βρίσκονταν μέσα σε φυσική σπηλιά, όπου υπήρχε, μάλιστα, και αγίασμα, να αφιερώνονται στον Βαπτιστή, λόγω της σχέσης του με το υδάτινο στοιχείο. Την υπόθεση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα στον πρόναο, η επιλογή δηλαδή των θεμάτων, είναι αφιερωμένο κατά κύριο λόγο σε θαύματα που έχουν σχέση με το νερό, όπως ο Γάμος στην Κανά, η Θεραπεία του παραλυτικού και το εν Χώναις θαύμα.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι δεν σώζεται καμία τοιχογραφία του Αγίου Λουκά στον πρόναο. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν υπήρχε κάποια απεικόνισή του στον κυρίως ναό, γιατί, όπως ήδη αναφέρθηκε, το εσωτερικό της σπηλιάς-κυρίως ναού είναι ασβεστωμένο.

Το «εν Χώναις» θαύμα

Όσο για το «εν Χώναις» θαύμα, που τουλάχιστον σ' εμάς ήταν άγνωστο, ίσως είναι χρήσιμο να αναφέρω κάποια στοιχεία. Το θαύμα αυτό δεν αφορά στον Χριστό και γι' αυτό δεν εικονίζεται συχνά στις εκκλησίες μας. Είναι, όμως, μέγα θαύμα που αποδίδεται στον Αρχάγγελο Μιχαήλ και εορτάζεται στις 6 Σεπτεμβρίου. Στον Αρχάγγελο ήταν αφιερωμένη μία περίφημη πρωτοβυζαντινή εκκλησία στις Χώνες της Φρυγίας (στην κοιλάδα του ποταμού Μαιάνδρου, στη μικρασιατική ενδοχώρα και πάνω στον μεγάλο εμπορικό δρόμο Έφεσος-Ευφράτης). Η παράδοση λέει ότι δίπλα σε μια πηγή-αγίασμα, κοντά σε έναν παραπόταμο του Λύκου, είχε εγκατασταθεί ένας ασκητής ονόματι Άρχιππος. Επειδή ο ασκητικός βίος του γέροντα είχε συγκινήσει πολλούς, κι επειδή συνέρρεαν εκεί πλήθη προσκυνητών από διάφορα μέρη, οι ειδωλολάτρες της περιοχής αποφάσισαν να καταστρέψουν το ασκηταριό και να πνίξουν τον Άρχιππο, εκτρέποντας τον γειτονικό χείμαρρο. Τότε, κι ενώ τα νερά απειλούσαν τον αγιασμένο τόπο, κατέβηκε από τα ουράνια ο ρομφαιοφόρος Μιχαήλ. Χτύπησε με ορμή τη γη και δημιούργησε ένα ρήγμα, που έμοιαζε με χωνί, όπου «χωνεύθηκαν» και χάθηκαν τα νερά του χείμαρρου. Ο Άρχιππος σώθηκε και, λέγεται, ότι πιθανότατα σε αυτό το θαύμα οφείλουν οι βυζαντινές Χώνες την ονομασία τους.

Αλλά αφού αναφερθήκαμε στις Χώνες ας θυμηθούμε ότι ήταν η γενέτειρα δύο αδελφών, δύο σημαντικών προσωπικοτήτων του 12^{ου}-13^{ου} αιώνα. Ο ένας είναι ο ιστοριογράφος Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος περιέγραψε στην *Χρονογραφία* του την Άλωση του 1204. Ο άλλος ήταν ο Μιχαήλ Χωνιάτης ή Ακομινάτος, ο τελευταίος Μητροπολίτης Αθηνών πριν καταλάβουν την πόλη οι Φράγκοι.

Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι σε πάμπολλες εκκλησίες και εκκλησάκια της Καππαδοκίας των μεσοβυζαντινών χρόνων υπάρχει η απεικόνιση της θαυματουργικής παρέμβασης του Αρχαγγέλου. Το νερό και η διευθέτησή του ήταν, και παραμένει, θέμα ζωτικής σημασίας. Όμως και εδώ ξαναβρίσκουμε ένα ακόμα στοιχείο που ίσως συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης των επαφών ανάμεσα στην Κάρπαθο και την Καππαδοκία.

Το εν Χώναις θαύμα, από την θολωτή στέγη του εσωνάρθηκα

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ,
λεπτομέρεια από το θαύμα που έσωσε τον ασκητή Άρχιππο

Επίλογος

Κλείνοντας, διαπιστώνω ότι τα περισσότερα ερωτήματά μου για τον υπόσκαφο ναό του Αγίου Λουκά, που ανακαλύψαμε το καλοκαίρι του 2015 στην Κάρπαθο, παραμένουν αναπάντητα. Ποιος χρωστήρας άγγιξε με ευλάβεια το μυστηριακό αυτό ερημοκλήσι; Ήταν άραγε Καρπάθιος ή ήλθε από την Ανατολή, μεταφέροντας τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα της βυζαντινής αγιογραφίας; Ποιος τον χρηματοδότησε; Μήπως κάποιος Καππαδόκης πρόσφυγας που, μετά από αγωνιώδεις περιπλανήσεις, ήρθε και κούρνιασε στο νησί και θέλησε να ευχαριστήσει τον εφέστιο Αϊ Γιώργη; Μήπως ο ναός ανήκε στον άγνωστο ένοικο του γειτονικού τάφου; Πώς ερμηνεύεται το γεγονός της τόσο πλούσιας ανιστόρησής του; Ερωτήματα που δεν μπόρεσαν να απαντηθούν. Ίσως για να διατηρηθεί ανέπαφη η γοητεία του άπιαστου, του μυστηριακού, που από την πρώτη στιγμή αισθάνθηκα σε αυτόν τον μικρό, τον απομονωμένο χώρο λατρείας.

Τι είναι λοιπόν εκείνο που με ώθησε να γράψω αυτό το κείμενο; Τι περισσότερο από την ανάγκη μου να μοιραστώ εκείνο το ξάφνιασμα, το τόσο ευχάριστο. Να μεταφέρω τον ενθουσιασμό μου για τα μαγικά συναπαντήματα της ομορφιάς και της ιστορίας, σε κάθε απομακρυσμένη γωνιά της χώρας μας, της ανεξάντλητης!

*«Της Ελλάδας που αντιστέκεται,
Της Ελλάδας που επιμένει...»*

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τον φύλακα του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρπάθου κ. Γιάννη Σεβδαλή, ο οποίος, όχι μόνο μου έδωσε με ενθουσιασμό όλες πληροφορίες γνώριζε για το εκκλησάκι αυτό, αλλά μου επέτρεψε επίσης να αντλήσω πολλά σημαντικά στοιχεία από το ιδιαίτερα δυσεύρετο βιβλίο του Ν. Μουτσόπουλου *Κάρπαθος: Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας*, το οποίο διέθετε το Μουσείο.

Βιβλιογραφία

1. Μουτσόπουλος Ν., *Κάρπαθος: Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας. Αρχαίες πόλεις και μνημεία, βυζαντινές και μεσοβυζαντινές εκκλησίες, μεσαιωνικοί και νεότερο οικισμοί, λαϊκή αρχιτεκτονική στην Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης τόμος Ζ΄* (Θεσσαλονίκη 1978)
2. Μιχαηλίδης-Νουάρος Μ.Γ., *Ιστορία της νήσου Καρπάθου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα* (Τύποις Γ. Σερμπίνη, Αθήνα 1940)
3. Κατσιώτη Αγγελική, «Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13^{ου} αιώνα στα Δωδεκάνησα» στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον Μέρος Α΄, Μελέτες* τόμος 51-52 (1996-1997) (Αθήνα 2000) σσ. 269-302
4. Σωτηρίου Μαρία, «Η πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις εις τας χώρας και τας νήσους της Ελλάδος κατά τον 13^ο αιώνα» *Δελτίον ΧΑΕ Περίοδος Δ΄* (Αθήνα 1966) σσ. 257-276
5. Σαββίδης Α., *Το Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι Τούρκοι τον ενδέκατο αιώνα* (Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1980)
6. Βρυώνης Σ., *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μ. Ασίας και η διαδικασία εξισλαμισμού, 11^{ος} -15^{ος} αιώνες* (ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000)
7. Vryonis, S. Jr., *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans* vol. 2 *Byzantina-metabyzantina* (Undena Publ., Malibu 1981)
8. Vryonis, S. Jr., "Patterns of population movements in Asia Minor 1071-1261" (offprint) *International Congress of Byzantine Studies 15 Rapport and co-rapports I* (Αθήνα 1976)
9. Malamut Elizabeth, *Les îles de l'empire byzantine, VIII-XIII siècles*, vol. I-II *Byzantina Sorbonensia*, 8 (Paris 1988)
10. Runciman S., *A History of the Crusades* Vol. I (Cambridge University Press, Cambridge 1951)
11. Charanis, P., "Observations on the Demography of the Byzantine Empire" (1966) pp. 1-19 in Vryonis, S. Jr. (ed.), *Studies on the Demography of the Byzantine Empire (Variorum Collected Studies series 8, London 1972)*
12. Από τον συλλογικό τόμο *Το Αιγαίο, Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού* (Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1992) τα άρθρα: Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη, «Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο», Μπούρας Χ., «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου», Σβορώνος Ν., «Μία αναδρομή στην ιστορία του αιγαιακού χώρου»
13. Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη, *Βυζαντινές τοιχογραφίες* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 42006).

Κάλλη Γουργιώτου, Νοέμβριος 2015

Για το Αρχείο της Πολιτιστικής Εταιρείας Πανόραμα (ΑΠΑΝ) apan.gr